

**XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA İBTİDAİ
CƏMİYYƏTDƏ ƏHALİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR TARİXİ
DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ**

Aydın Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmmmdov.67@ mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan tarixşünaslığı, əhali məksunlaşması, əhali artımı, ibtidai cəmiyyət, tarixi demoqrafiya.

Azərbaycan tarixinin ən dərin kökləri ibtidai cəmiyyətə, daş dövrünə gedib çıxır. Əlverişli iqlimə, rəngarəng relyefə, təbii-coğrafi amillərə malik olan doğma Azərbaycanımızda ulu əcdadlarımızın hələ alt paleolit dövründən üzü bəri məskunlaşması üçün hər cür şərait olmuşdur. İbtidai icma dövrü bəşər tarixinin ən uzun sürən mərhələsidir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu dövr, onun xüsusiyyətləri dünyanın, o cümlədən Azərbaycanın bir çox tarixçiləri tərəfindən uzun illərdir ki, böyük bir maraqla araşdırılır. Sözügedən dövrdə əhalinin məskunlaşması, təbii və mexaniki artımı, ümumiyyətlə, nəsil artımına təsir edən obyektiv, subyektiv amillər hər zaman tarixi demoqrafiyanı araşdıran alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

**ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С
ПРОБЛЕМАМИ НАСЕЛЕНИЯ В ПЕРВОБЫТНОМ ОБЩЕСТВЕ В
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX
ВЕКА**

Айдын Мамедов

Ключевые слова: Азербайджанская историография, народонаселения, рост населения, первобытное общество, историческая демография.

Глубочайшие корни истории Азербайджана уходят в первобытное общество - каменный век. В нашем родном Азербайджане с благоприятным климатом, колоритным рельефом, природными и географическими факторами были созданы все условия для поселения наших великих предков со времен нижнего палеолита. Период первобытного общества - самый продолжительный период в истории человечества. Именно поэтому этот период, его особенности на протяжении многих лет с большим интересом изучаются многими историками мира, в том числе и Азербайджана. В этот период

народонаселения, естественный и механический прирост, в целом объективные, субъективные факторы, влияющие на рост населения, всегда привлекали внимание ученых, изучающих историческую демографию.

HISTORICAL DEMOGRAPHIC ISSUES ON POPULATION PROBLEMS IN PRIMITIVE SOCIETY IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Aydın Mammadov

Keywords: Azerbaijani historiography, population settlement, population growth, primitive society, historical demography.

The deepest roots of the history of Azerbaijan go back to the primitive society - the Stone Age. In our native Azerbaijan with a favorable climate, picturesque relief, natural and geographical factors, all conditions were created for the settlement of our great ancestors from the time of the Lower Paleolithic. The period of primitive society is the longest period in the history of mankind. That is why this period and its features have been studied with great interest by many historians of the world, including Azerbaijan, for many years. During this period of population settlement, natural and mechanical growth, in general, objective, subjective factors affecting population growth, have always attracted the attention of scientists studying historical demography.

İnsan təbiətin ən böyük möcüzəsi olmaqla, onun ağuşunda milyon illər boyunca formalaşaraq, onun resursları hesabına yaşayaraq, nəsil artıraraq, eyni zamanda, onun özünə də təsir edərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Alimlərin son elmi araşdırmalarına görə, Yer kürəsinin yaşı 5 milyard ildir. Onun üstündə dünyaya gəlmiş, ayaq tutub yerimiş insanların yaşı isə, 2-3 milyon ildir. Hələ 1,5 milyon il əvvəl Qarabağ silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşən Quruçay və Köndələnçayın vadiləri artıq əcdadlarımız tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Belə ki, bu yerlər istər məskunlaşma, istər nəsil artımı, istərsə də əmək alətlərinin hazırlanması üçün lazım olan materialların əldə olunması baxımından son dərəcə böyük imkanlara malik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai insanlar dünyanı bizdən tam fərqli bir şəkildə duyur, ətraf mühitin obyekt və hadisələrini özünəməxsus bir şəkildə qəbul edirdilər. Belə ki, onlar mahiyyətini dərk edə bilmədiklərinə görə hər şeydən ehtiyat edir, çəkinir, eyni zamanda hər bir hadisənin baş vermə səbəblərini öyrənməyə cəhd edirdilər. Digər tərəfdən, onlar məskunlaşmaq üçün təbii-coğrafi baxımdan əlverişli olan ərazilərə daha çox üstünlük verərək, məhz həmin yerləri yaşayış

yeri kimi seçirdilər: “İbtidai cəmiyyətdə insanların məskunlaşması artıq məskunlaşmış ərazilərdən yeni ərazilərə doğru, daha əlverişli həyat məkanı axtarmaq istəyinin təzahürü kimi min illər boyu davam etmişdir. Onlar üçün ətraf aləmdə mövcud olan hər şey sadə olduğu qədər mürəkkəb və müəmmalı idi. ...Təbii ki, ibtidai insanlar ilk növbədə əvvəllər yaşadıkları ərazilərin iqlimi ilə eyni, yaxud ona oxşar ərazilərdə məskunlaşmağa üstünlük vermişlər. İqlimin oxşarlığı ibtidai insanların yeni ərazilərdə ətraf aləmlə adaptasiyasını xeyli asanlaşdırırdı. Çünki, hər bir coğrafi zonallıqda ibtidai insanın yaşayışı üçün zəruri olan bitki və heyvanat aləminin formalaşmasına ilk növbədə iqlim və iqlimi yaradan coğrafi enlik təsir göstərir. O zaman ibtidai insanların daha yuxarı enliklərə, yəni şimala doğru hərəkətini və belə əraziləri məskunlaşdırmaq cəhdlərini bacardıklarını yalnız bir şeylə – insanların təbiətlə artıq min illər boyu çarpışmasında əldə etdiyi nailiyyətlərlə, qazandıqları təcrübə ilə izah etmək olar” [12, s.38-39].

Azərbaycanın dünyaca məşhur olan tarixçi və arxeoloqu Məmmədali Hüseynovun elmi yaradıcılığı bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qədim daş dövrünün əsaslı şəkildə öyrənilməsi 1953-cü ildən başlanmışdır. Hətta, bu məqsədlə Azərbaycana daş dövrü üzrə görkəmli tədqiqatçı S.N.Zamyatin dəvət olunmuş, onun rəhbərliyi ilə Damcılı mağarasında tədqiqat işlərinə başlanılmışdır. İkinci paleolit ekspedisiyası 1956-cı ildə təşkil edilmiş, ibtidai cəmiyyətə dair çoxsaylı məskunlaşma düşərgələri aşkar edilmişdir. Bütün bu və ya digər problemlər 1968-ci ildə 18 yaşlı qıza məxsus alt çənə sümüyünü aşkar M.Hüseynovun 1973-cü ildə nəşr olunmuş “Uzaq daş dövrü” adlı əsərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır: “Paleolit ekspedisiyası Daşsalahlı, Damcılı, Azıx və Tağlar mağara düşərgələrini qazıb tədqiq etmişdir” [11, s.14].

Maraqlıdır ki, M.Hüseynov da ilk “Homo habilis”lərdən danışarkən: “Qazıntı nəticəsində aşkar edilmiş əmək alətlərindən və onların hazırlanmasının primitiv texnikasından görünür ki, Şell-Aşel dövründə istehsal qüvvələrinin səviyyəsi hələ çox aşağı olmuşdur. Bununla yanaşı, bir düşərgədə həyat sürən insanların dəstələri böyük olmamışdır. Qazıb üzə çıxardığımız düşərgənin sahəsi 200 m²dən çox deyildir. Belə kiçik sahədə yaşayanların sayı da 40-50 nəfərdən çox ola bilməzdi. Onlar yeməli həşəratların, bitkilərin, istehsal üçün xammalın toplanması kimi işləri birlikdə, kollektiv surətdə görürdülər” – deyər, yazmışdır. Müəllifin fikrincə, Azıx adamı dünyada ən qədim tapıntılardan biridir: “Azıx adamının dövrünə aid tapıntılar dünyanın üç-dörd nöqtəsində aşkar edilmişdir. ...Azıx mağarasının lap alt təbəqələrindən birində aşkar edilmiş daş məmulat öz hazırlanma texnikasına və formasına görə şell-aşel dövrünü xarakterizə edən tapıntılardandır [11, s.20-23]. M.Hüseynov haqlı olaraq Vətənimizdə ulu əcdadlarımızın artıq şell-aşel dövründə geniş şəkildə

məskunlaşması qənaətinə gəlir: “Bütün bu amillər ilk insanların Azərbaycan ərazisində hələ şell-aşel dövründə yayılmasını göstərir” [11, s.23].

Azərbaycan ərazisində insanların bəşər tarixinin ən qədim dövrlərində məskunlaşması konsepsiyası M.Hüseynovun 1970-80-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)”, “Azərbaycanın qədim paleolit dövrü”, “Azərbaycanda paleolit” və d. qiymətli əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır (Гусейнов М.М. Археология Азербайджана (каменный век). Баку, АГУ, 1975, 162 с; Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана: культура Куручай и этапы её развития: 1,500,000-70 тысяч лет назад. Баку, Элм, 1985, 71 с; Гусейнов М.М. Палеолит Азербайджана (в соавторстве с А.К. Джафаровым). Баку, Элм, 1986, 17 с). Alt paleolit dövründə ibtidai insan sürüləri, yaxud ulu icma şəklində yaşayan qədim əcdadlarımızın demoqrafik artımında tədqiqatçıların fikrincə bioloji qanunauyğunluqlar heç də az rol oynamamışdır. İbtidai icma quruluşu dövründə doğumun səviyyəsini aşağı salan ciddi səbəblərdən biri də yetkinlik yaşına çatmayan gənc qızların vaxtından xeyli əvvəl, özlərindən yaşca böyük kişilərlə münasibətə girmələri idi. Məhz bu amil qızların vaxtından xeyli əvvəl qocalmalarına, uşaq doğma qabiliyyətlərinin aşağı səviyyəyə enmələrinə səbəb olur. Adətən qadınların uşaq doğmaq qabiliyyəti dedikdə sırf təbii doğum yolu ilə dünyaya gələn uşaqların artım səviyyəsi başa düşülür. Digər tərəfdən qadınların uşaq doğmaq qabiliyyəti dedikdə, həmçinin onların dünyaya uşaq gətirə bilmək üçün malik olduqları potensial imkanlar da nəzərdə tutulur. Sözügedən problemə ibtidai icma quruluşu dövrünün malik olduğu spesifik xüsusiyyətlər baxımından yanaşıldıqda istər yığıcılıq, istər ovçuluq, istərsə də neolit dövründən başlayaraq əkinçiliklə də məşğul olan qadınların da kişilər kimi xeyli enerji sərf etmələri səbəbindən hamilə qalmaq və uşaq doğmaq üçün çox az qüvvəyə malik olmalarının şahidi oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai insanların nəsil artımı prosesində ətdən geniş istifadə etmələri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanın görkəmli arxeoloq alimi M.Hüseynov ibtidai insanların ətdən çox istifadə etməsindən bəhs edərkən yazırdı: “Azıx mağarasının aşağı təbəqələrindən daş alətlərlə birlikdə, eyni yerdən külli miqdarda – 30 növdən çox heyvanın daşlaşmış sümük qalıqları aşkar edilmişdir. Sümüklər, əsasən, mağara ayılarına, nəhəng marallara və s. aiddir. Belə nəhəng heyvanların ovlanması göstərir ki, mağaranın sakinləri ətdən çox istifadə etmişlər” [12, s.30-31].

Məhz ətdən istifadə ibtidai insanların üzücü əmək prosesində itirdikləri enerjinin müəyyən qədər bərpa etməyə kömək edirdi. Məhz uğurlu ov, kifayət qədər ərzaq ehtiyatının əldə edilməsi nikah münasibətləri (burada nikah şərti olaraq iki əks cinsin yaxınlığı anlamını ehtiva edir) üçün zəmin yaradırdı. Lakin əmək alətlərinin aşağı inkişaf səviyyəsində olduğu ibtidai icma quruluşu dövründə insanlar heç də həmişə uğurlu ov, yaxud

bu və ya digər qida məhsullarını asan və rahat əldə edə bilmirdilər. Məhz bu səbəbdən də; 1) ulu icmada, sonralar isə qəbilə icmasında hamı işləməli idi, heç kəs başqasının hesabına dolana bilməzdi. 2) İcmada əhalinin mümkün olan normadan, yaxud zəruri bir həddən artıq artımından söhbət belə gedə bilməzdi. Təbii ki, burada zəruri hədd dedikdə ilk növbədə ərzaq ehtiyatının insan artımı üçün yaratdığı imkanlar nəzərdə tutulur [12, s.33].

Əsədulla Cəfərovun ibtidai icma tarixinə dair yazdığı əsərlər də bu baxımdan böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin fikrincə: “Artıq qədim insan özünə daimi yaşayış yeri tapmış, əmək alətləri hazırlamış və ovçuluq təsərrüfatlarına yiyələnmişdir” [4, s.37]. Ə.Cəfərovun 1989-cu ildə “Azərbaycan abidələri” adlı elmi məqalələr toplusunda” dərc etdirdiyi “Azərbaycan qədim insan məskənidir” adlı məqaləsində Vətənimizin ən qədim dövrlərdən məskunlaşmaya məruz qalmasını konkret elmi faktlarla əsaslandırma bilmişdir. Müəllifin fikrincə, dünyada hələlik elə bir məskunlaşma yeri yoxdur ki, orada mədəni təbəqələr Azıx mağarasındakı kimi zəngin olsun və yaşayış üçün uzun müddət davam etsin. Ə.Cəfərovun sözügedən məqaləsində oxuyuruq: “Aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai insanlar burada 1,2 milyon il bundan əvvəl məskən salmış, 120 min il əvvəl isə mağaranı tərk etmişlər”. Burada istər məskunlaşma, istər nəsil artımı, istərsə də əmək alətlərinin hazırlanması üçün lazım olan materialların zənginliyi ulu əcdadlarımızın diqqətindən yayınmamış, müəllifin təbirincə desək: “İbtidai insanlar yenidən, 20 min keçdikdən sonra mağaraya qayıtmış və burada daha 50 min il yaşayış olmuşdur” [3, s.21-29]. Ə.Cəfərov 1990-cı ildə nəşr edilən “Quruçay dərəsində” adlı monoqrafiyasında ibtidai cəmiyyətdə yaşayan soydaşlarımızın sosial-iqtisadi vəziyyətini son dərəcə faktoloji materiallar əsasında fundamental şəkildə tədqiq etmişdir [5].

Ə.Cəfərov ibtidai cəmiyyətə dair digər tədqiqat əsərlərində də, Azərbaycan ərazisində məskunlaşma prosesinin fasiləsiz olaraq davam etməsi fikrini əsaslandırma bilmişdir. Belə ki, müəllif 1994-cü ildə işıq üzü görən “İnsanlığın səhəri” adlı əsərində yazır: “Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Mustye mədəniyyətinə aid Azıx, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma və Buzeyir mağara düşərgələri aşkar olunmuşdur” [4, s.43]. Müəllif Azərbaycan ərazisində tunc dövrü və sonrakı dövrlərdə də məskunlaşma prosesinin geniş vüsət alması qənaətinə gəlmişdir: “Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qarabağ ərazisi tunc dövrünün yaşayış məskənləri ilə də zəngindir” [4, s.25].

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixçilərinin ibtidai cəmiyyətə dair tədqiqat əsərlərində sözügedən problemlərə dair zəngin məlumatlara rast gəlmək olar. Azərbaycan tarixçilərinin ibtidai cəmiyyətə dair tədqiqatları içərisində görkəmli alim Teymur Bünyadovun əsərləri diqqəti cəlb edir.

O, 1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri” adlı kitabında ibtidai icma dövründə mövcud olan məskunlaşma, nəsil artımı və digər tarixi demoqrafiya məsələlərinə geniş diqqət ayırmışdır. Müəllifin fikrincə, Azərbaycanda əhali məskunlaşması üçün əlverişli şərait olduğuna görə burada artıq paleolitə əvvəllərində insanlar yaşamışlar. Müəllif haqlı olaraq ibtidai cəmiyyətdə məskunlaşma üçün əlverişli təbii-coğrafi amilləri ön plana çəkir: “İbtidai insanlar təbii şəraitdən çox asılı olmuşlar. Odur ki, onlar özləri üçün əlverişli yerlərdə məskən salmışlar. Bu ondan irəli gəlir ki, ibtidai insanların əmək alətləri və silahları çox sadə, təbiətə qarşı mübarizələri isə, sonrakı dövrlərə nisbətən xeyli zəif olmuşdur” [1, s.28].

Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “Əlverişli şəraitdə yaşayan ibtidai insanlar, müxtəlif yabanı bitkilərin meyvə və köklərini toplamaqla məşğul olmuşlar. Bu dövrdə onlar isti iqlimdə yaşayan heyvanları ovlamaqla öz güzəranlarını keçirmişlər. ... İnsanlar iqlimin istiliyi ilə əlaqədar olaraq paltarsız gəzməmiş və istədikləri yerlərdə kiçik qruplarla məskən salıb yaşamışlar” [1, s.28].

Müəllif məskunlaşma üçün Azərbaycan ərazisində çoxlu sayda təbii mağaraların olmasını da vacib amillərdən biri hesab edir. Müəllifin haqlı olaraq, Azərbaycanda təbii mağaraların çoxluğunu Vətənimizdə məskunlaşmanın geniş yayıldığını təsdiq edən danılmaz fakt kimi qəbul edir: “Azərbaycandakı təbii mağaraların bir çoxunda ibtidai insanların yaşamaları şübhəsizdir. ...Bizdə elə təbii mağaralar var ki, onlarda metal dövründə, hətta bir qədər sonralar da yaşayış olmuşdur” [1, s.30].

İbtidai icma quruluşu dövründə əhalinin artım xüsusiyyətlərindən danışarkən alimləri ilk öncə belə bir sual düşündürür. Görəsən, bu dövrdə ibtidai insanların hansı məskunlaşma formaları mövcud olmuşdur? Teymur Bünyadovun sözügedən kitabında bu sualın cavabı ilə rastlaşırıq. Müəllif yazır ki, ibtidai icma dövrünün iqlimin mülayimləşməsi, əhalinin artması ilə müşayiət olunan sonrakı mərhələlərində, xüsusən də eneolit dövründə Zaqafqaziyada əhali oturaq həyat sürmüşdür. Müəllif bu fikrini əsaslandırmaq üçün maraqlı arqumentlərə istinad edir: “Eneolit dövrü abidələrində həm iri, həm də xırdabuynuzlu heyvanların sümükləri çoxdur. Lakin faiz hesabı ilə götürüldükdə iribuynuzlu heyvanın sümükləri çoxluq təşkil edir. Buna əsasən də söyləmək olar ki, eneolit dövründə Zaqafqaziyada əhali oturaq həyat sürmüşdür” [1, s.57].

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün etnoqrafik materiallara da istinad edir: “Etnoqrafik dəlillər göstərir ki, oturaq maldarlığa həmişə iribuynuzlu heyvanların saxlanması əlverişli olmuşdur. Köçəriliklə əlaqədar olaraq əhali xırdabuynuzlu heyvan saxlamışdır” [1, s.57]. T.Bünyadovun bu konsepsiyasını “Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən” adlı digər qiymətli tədqiqat əsərində də görürük: “Azərbaycanın topoqrafik quruluşu və iqlim şəraiti köçmə maldarlığın yaranması üçün xüsusi zəmin yaratmışdır” [2, s.12]. Göründüyü

kimi, müəllif burada məskunlaşmanın bir növü olan yarımköçəri həyat tərzinin yaranmasını təbii-coğrafi amillərlə izah edir. Digər amil kimi isə: “Bu formanın inkişaf edib, daha geniş şəkildə yaranmasına səbəb bir də heç şübhəsiz, heyvan sürülərinin, xüsusilə xırdabuynuzlu heyvanların sayının tez və sürətlə artması olmuşdur” [2, s.12]. Təbii ki, xırdabuynuzlu heyvanların sayının artması onların yemlə təminatı məsələsini zərurətə çevirirdi: “Odur ki, yerli əhali heyvan sürülərini yaşayış yerinin ətrafında deyil, bir qədər aralı olan özlərdə otarır, axşam isə geri qaytarırdılar” [2, s.12]. Lakin zaman keçdikcə, maldarlıq daha da inkişaf etdikcə: “Maldarlar axşamlar yaşayış yerlərinə qayıtmayıb müəyyən müddət üçün təxminən oradan 15 km aralı iqlim və otlaqları əlverişli olan düşərgələr seçirdilər” [2, s.12]. Yalnız soyuqların düşməsi və yaşayış yerlərinin ətrafında qoruğa qoyulmuş otlaqların əhəmiyyətli yem bazasına çevrilməsindən sonra insanlar heyvan sürülərini daimi məskunlaşdıqları ərazilərə qaytarırdılar. Müəllifin fikrincə, belə məskunlaşma forması artıq e.ə. III minillikdə Kür-Araz mədəniyyəti dövründə daha da inkişaf etmişdi. [2, s.13]. Digər tərəfdən, Tunc dövründə etnik baxımdan yaxın olan tayfa və tayfa ittifaqlarının yaranması insanların məskunlaşdıqları ərazilərdə uzun müddət yaşamalarına əsaslı zəmin yaratmış oldu: “Burada uzun sürən yaşayış nəticəsində ...bir-birindən quruluş, dövr və tikinti materiallarına görə fərqlənən binalar olmuşdur. Binaların böyük ailələrə məxsus olmasında etnoqrafik dəlillər çox mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir” [1, s.77]. Təbii ki, iri və sabit məskunlaşma ərazilərində böyük ailələr ilk növbədə qohumluq köklərinə əsaslanaraq bir neçə cüt nikah nəticəsində meydana gəlirdi. Etnoqraf alim H.Həvilovun fikrincə, Azərbaycanda külfətli ailə, bərəkətli ailə, ağır külfət, kələkulfət, veyə xizunvə digər adlarla məlum olan böyük ailələr patriarxal ailənin nəslə qəbilə quruluşunun dağılması dövründə yaranmasına baxmayaraq, o uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş hətta XX əsrin əvvəllərinə kimi mövcud olmuşdur [10, s.200].

Hidayət Cəfərovun fikrincə, böyük ailələrin məskunlaşdıqları ərazilərdə kiçik ailələrin yaranması ilk növbədə əmək bölgüsü ilə və onun nəticəsində ayrı-ayrı qəbilə başçılarının əlində izafi gəlirin toplanması ilə bağlı idi [15, s.19-20]. Sözügedən əsərin qayəsindən bəlli olur ki, ibtidai icma cəmiyyətinin sonlarına doğru son tunc, erkən dəmir dövründə Azərbaycanda hələ orta tunc dövründə meydana gələn şəhərlər daha da inkişaf etmiş, Yaxın Şərqi ən iri, inkişaf etmiş ölkələri ilə geniş ticari-iqtisadi əlaqələr qura bilmişdir. Müəllifin fikrincə, sözügedən dövrə dair Xocalıdan tapılan, üzərində Assuriya hökmdarı Adadnirarinin adı yazılan muncuq, silindrik möhürlər buna əyani sübutdur [15, s.40-47].

Sözügedən dövrdə Azərbaycanın Yaxın Şərqi qüdrətli ölkələri ilə geniş əlaqələrini Vəli Əliyevin tədqiqat əsərlərində də izləmək olur. Müəllifin 1975-ci ildə nəşr olunan “Tarixin izləri ilə” adlı kitabında belə bir fikir vurğulanır ki, Azərbaycan ərazisi artıq ibtidai icma cəmiyyəti dövründə insanların uzun müddət

– min illər boyu məskunlaşdıqları sabit və əlverişli yaşayış yerləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvanda orta tunc dövrünə aid olan Kültəpə yaşayış yeri buna ən parlaq nümunədir. Müəllifin sözügedən abidə ilə bağlı fikirləri maraqlıdır: “...Kültəpə qədim yaşayış yeri öz möhtəşəmliyi ilə bir çox görkəmli tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir”[7, s.30-31]. Müəllif haqlı olaraq Zaqafqaziyada ilk dəfə geniş planda tədqiq olunan bu çoxtəbəqəli yaşayış yerinin qədim nəsillərin yaşayış binalarını, təsərrüfat tikintilərini, məşğuliyyətini, mədəni və ictimai həyat tərzlərini, adət və ənənələrini öyrənmək üçün çox zəngin materiallar verməsi qənaətinə gəlir [7, s.31].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, yer səthindən 22 metr hündürlükdə olan və tarixi demoqrafik baxımdan son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu yaşayış yerində tədqiqat işləri ilk dəfə 1951-1964-cü illərdə adını hər zaman ehtiramla xatırladığımız, görkəmli arxeoloq alimimiz Osman Həbibullayev tərəfindən aparılmışdır. Ümumiyyətlə, sözügedən dövrə dair Kültəpə maddi mədəniyyət abidələrinin, yaşayış yerlərinin öyrənilməsinin elə nəticələri də ilk dəfə öz parlaq elmi ümumiləşməsini XX əsrin 50-60-cı illərində O.Həbibullayevin nəşr etdirdiyi bir sıra qiymətli tədqiqat əsərlərində tapmışdır (Абибуллаев О.А. Археологические раскопки холма Кюльтепе. (Поселение конца неолита — начала железа). Автореф. канд. дисс. (АГУ им. С.М. Кирова). Баку, АН АЗССР, 1959, 17 с; Абибуллаев О.А. К изучению холма Кюльтепе // Труды Института истории и философии. Баку, АН АЗССР, 1956, Т. IX, с. 5-25; Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе в Азербайджане // Советская археология, № 3, 1963, с. 157-168; Абибуллаев О.А. Раскопки холма Кюль-тапа // Краткие сообщения ИИМК, Вып. 51, 1953. с. 36-45). Bu əsərlər ibtidai icma cəmiyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşamış əcdadlarımızın nəsil artımı, məskunlaşması, ictimai-iqtisadi həyatı, mədəni tərəqqisi barədə son dərəcə qiymətli məlumatlar verir. O, sübut edə bilmişdir ki, Kültəpə Azərbaycanın ən qədim yaşayış yerlərindən biridir və burada əhalinin məskunlaşması prosesi artıq e.ə. V-I minilliklərdə mövcud olmuşdur.

Unikal arxeoloji abidə olan Kültəpə demoqraf alimlərə ibtidai icma cəmiyyəti dövrünün yaşayış xüsusiyyətləri və mədəniyyətini ardıcıl şəkildə izləməyə imkan verir. Sözügedən yaşayış yerində ulu əcdadlarımızın minilliklər boyu məskunlaşmasını bu ərazidən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri də sübut edir: “Qədim Kültəpə sakinləri 5000-7000 il bundan əvvəl müxtəlif buğda və arpa növlərindən əkinçilikdə geniş istifadə etməklə yanaşı, paxlalı bitkilər və meyvə ağacları da becərmişlər” [7, s.31].

Məlumdur ki, əkinçilik bilavasitə oturaq həyatla bağlıdır. Ələlxüsus da əgər ulu əcdadlarımız sözügedən yaşayış yerində V.Əliyəvin təbirincə desək, əkinçilikdə müxtəlif buğda və arpa növlərindən geniş şəkildə istifadə etmişlərsə, deməli minilliklər boyu ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini

fasiləsiz olaraq öyrənərək, yerli şəraitə uyğun olan dənli bitkilərin ən məhsuldar növlərini seleksiya etməyə də nail olmağı bacarmışlar. Sözügedən yaşayış yerindən daşdan və sümükdən tutmuş (bu alətlər neolit, enolit və tunc dövrünə aid olsa da – A.M.) ta ki, xəlitədən-tuncdan hazırlanan əmək alətlərinin tapılması da fikrimizcə, deyilənləri, yəni sözügedən yaşayış yerində ulu əcdadlarımızın ibtidai icma quruluşunun ən qədim dövrlərindən üzü bəri məskunlaşmasını aşkar şəkildə sübut edir. Çünki, biz burada əslində əmək alətlərinin inkişaf dinamikasını, minilliklər boyu dayanmadan davam edən təkamül prosesini görürük. Digər tərəfdən məhz uzun müddət ərzində eyni ərazidə olmaq insanlara məskunlaşdıqları yerin təbii sərvətlərini öyrənmək, sınaqdan keçirtmək imkanlarını bəxş etmişdir. Təbii ki, misin tərkibinə qatmaq üçün lazım olan qalay, sürmə, mərgümüş, nikel, qurğuşun və bu kimi çoxsaylı komponentlərin axtarılaraq tapılması, fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiq və tətbiq edilməsi prosesinin özü də fikrimcə əcdadlarımızın sözügedən yaşayış yerində minilliklər boyu fasiləsiz olaraq yaşamasını israrlı bir şəkildə tələb edib. Digər tərəfdən həm I, həm də II Kültəpədən tapılan yaşayış yerləri-mədəni təbəqələrin aşırı qalınlığı (II Kültəpədə alt təbəqənin qalınlığı 6 metrə çatır. – A.M.) da yuxarıda deyilənlərə əyani sübutdur: “Ümumiyyətlə Kültəpədə həyat ardıcıl olaraq 4000 ilə qədər davam etmiş və bu uzun müddət ərzində bir-birini əvəz edən nəsillərin iqtisadi-mədəni həyatında maraqlı və mühüm dəyişikliklər baş vermişdir” [7, s.32]. Artıq erkən tunc dövründə Azərbaycanda əhalinin sayının artması prosesini yaşayış yerlərinin sahəsinin ərazicə böyüməsində də müşahidə edə bilirik. Belə ki, sözügedən dövrə dair Naxçıvan ərazisindəki Şahtaxtı kəndinin şimalında-hündür təpə üzərində salınmış Govurqalanın ümumi sahəsi 6-8 hektardır [7, s.73].

V.Əliyev sözügedən dövrə dair özünün “Gəmiqaya abidələri” adlı digər maraqlı tədqiqat əsərində də yaşayış yerlərinə, məskunlaşmaya dair son dərəcə maraqlı məlumatlar verir.

Ümumiyyətlə, müəllifin sözügedən kitabını oxuyarkən ibtidai icma cəmiyyətində yaşayan ulu əcdadlarımızın həyata və ətraf mühitə olan münasibətini, yaxud yaşam fəlsəfəsini özündə son dərəcə real əks etdirən qədim inancları ilə də rastlaşırsan. Belə ki, burada söhbət insan həyatının, onun daxili mənəvi aləminin tükənməzliyindən, potensial imkanlarının nəhayətsizliyindən gedir. İnsan özü ilə ətraf mühit, xəyal və istəkləri və təbii reallıqlar arasında körpü yaratmağa çalışır, özünü sirli-sehrli dünyanın ayrılmaz varlığı kimi dərk edirdi. Ulu əcdadlarımızın göyə, yerə, dağlara, daşlara, suya, oda, ocağa tapınması Gəmiqaya abidələrindəki təsvirlər əsasında geniş tədqiq olunub. Bu təsvirlər ibtidai icma cəmiyyətində yaşayan insanların nəsil artımını himayə edən xeyirxah ruhlara tapınmasını, insan-təbiət münasibətlərini eləhəmin dövrün öz “dili ilə” əks etdirir. Belə ki, yer üzündə həyatın əsas mənbəyi olan Günəşə insanlar artıq ibtidai icma cəmiyyətində, onları qaranlıqdan, bəd

hadisələrdən, şər ruhlardan qoruyan, nəsil artımını himayə edən xeyirxah varlıq kimi sitayiş edirdilər. Elə Gəmiqaya abidələrindəki günəş təsvirləri də bu inancların bariz əksidirlər. Ulu əcdadlarımız Günəşə və onun simvolu olan oda, ocağa həmişə özlərinin himayədarı kimi baxmışlar. Hətta indinin özündə belə Azərbaycanlılar oda təbiətin ən təmiz və ən müqəddəs ünsürlərindən biri kimi böyük ehtiramla yanaşırlar. Məhz bu gün də oda, ocaga and içmək, müqəddəs ziyarətgahlara çox zaman “ocaq” demək, ər evinə köçən qızın oğullu-qızlı, xoşbəxt və ruzulu olması üçün onu ocağın başına dolandırmaq, yaxud oda-ocağa and içmək kimi odla bağlı bir çox adətlər, ayinlər, inanclar, mərasimlər mövcuddur.

İbtidai insanların əsasən nəsil artımı ilə bağlı tarixi demoqrafik inanclarının qədim izləri ilə bağlı V. Əliyevin fikirləri diqqət çəkir. O, Gəmiqaya abidələrində dağ kəllərinin başında buynuz əvəzinə dairələrin təsvir edilməsi ilə bağlı yazır: “Heyvanın buynuzlarının bu şəkildə verilməsi təsadüfi olmayıb, müəyyən namla bağlı semantik məzmun kəsb edir. Çox ehtimal ki, qədim Naxçıvan tayfalarının əsas inanclarından olan günəşə sitayişlə bağlıdır” [6, s.30]. Müəllifin gəldiyi qənaətə görə günəş simvolikasının heyvan rəsmləri ilə birgə təsvir edilməsi, ibtidai insanların təsəvvürlərində həmin heyvanların bu səma cisminin toəmlərli kimi yer üzündə həyatın dşıyıcıları hesab etməsi inancından əmələ gəlmişdir. Əslində isə, bu təsvirlər ibtidai insanların doğum, təbii artım kimi demoqrafik düşüncəsini, insanların yaşamaq və gələcək uğrunda apardıqları çox çətin mübarizəni əks etdirir: “Bu təsvirlərdə sanki insanların həyatının qorunması, onlara işıq, həyat üçün istilik (yəni, nəsil artımı üçün güc, dəstək, enerji – A.M.) hərarət və gələcək arzulanır” [6, s.30].

Başqa sözlə desək, bu təsvirlərdə ibtidai insanların nəsil artımı ilə bağlı tarixi demoqrafik baxışları incəsənətin ən qədim növü olan təsviri sənətlə ifadə olunmuşdur. Y. Həsənovun təbirincə desək, ibtidai icma incəsənətinin əsas xüsusiyyəti onun real təbii varlığı olduğu kimi verməyə səy etməsindədir [9, s.100]. Biz belə təsvirlərlə Qobustanda da rastlaşırıq. Qobustanda günəş kultu ilə bağlı olan, əlində günəş təsviri olan insan petroqlifi, günəş rəmzi olan keç i rəsmləri və kromlex tikintisi də vardır. [13, s.82-83].

Artıq erkən tunc dövründə Azərbaycanda əhalinin sayının artması, maldar tayfaların dağətəyi və dağlıq zonalarda əlverişli-suya, geniş otlaq sahələrinə yaxın yerlərdə daha çox əraziləri ələ keçirtmək cəhdləri ayrı-ayrı tayfa və tayfa ittifaqları arasında qarşısı alınmaz müharibələrə səbəb olurdu.

Sərvətlərimizin toxunulmazlığı uğrunda gedən bu qanlı qovğalarda şəhid olan soydaşlarımızı ulularımız həmişə dərin ehtiram hissi ilə anmış, xatirələrini əbədləşdirməkdən ötəri onlar üçün simvolik qəbirlər belə hazırlamışdılar. İçərisi boş olan belə simvolik qəbirlərdə adətən kiçik ölçülü küplərdən istifadə edilirdi. Belə küplər, qəbirlərdə böyrü üstə müxtəlif istiqamətlərdə qoyulurdu. Tarixi ədəbiyyatda genotaf adlanan bu növ qəbir abidələrinə dünyanın bir çox

ölkələrində təsadüf edilir. Lakin, genotaf qəbirlərdən ibarət bütöv bir qəbiristanlığa ancaq Qarabağda rast gəlmək olur. Sözügedən bu cür qəbiristanlığın aşkar edilməsində iştirak edən mərhum arxeoloq R.Göyüşov yazır ki, ekspedisiyamızın Qarabağda genotafılardan ibarət açdığı qəbiristanlıq dünyada nadir hadisələrdəndir. Haqqında danışdığımız qəbiristanlıq indiki Xocavənd bölgəsinin Ağoğlan məbədi ərazisindədir [8, s.27]. Bəs nə üçün döyüşlərdə şəhid olan yaxud bu və ya digər səbəblər üzündən yurduna, məmləkətinə dönməyən insanlar üçün belə məzarlıqlar düzəldilirdi. Bu, ilk növbədə ən qədim zamanlarda mövcud olan dini inanclar sistemi ilə bağlı idi. Belə ki, insanlar qəbiri olmayan yaxın mərhumlarının ruhlarının rahatlıq tapa bilməməsinə inanaraq narahat olur, onlar üçün simvolik boş qəbirlər düzəldərək yanlarına yastı daşlar qoyurdular.İbtidai icma cəmiyyətində Qədim inanclara görə, ölən insanın ruhu məhz bu daşlara hoparaq rahatlıq tapırdılar. Zaman-zaman belə boş qəbirlər ziyarət edilir, onların ətrafında müəyyən ayin və mərasimlər icra olunurdu. Başqa sözlə desək, belə genotaf qəbirlərdə şəhid ruhlarının əbədi olaraq rahat uyuması üçün mümkün olan hər şey edilirdi. Bu isə, soydaşlarımızın bəşər tarixinin ən qədim çağlarından üzü bəri torpaq uğrunda canını fəda edən insanlara rəğbət, hörmət və sevgi hisslərindən xəbər verir. Ulu əcdadlarımızın bu cəhdləri təbii ki, hər şeydən öncə düşmən qüvvələrini ram etmək, işğalçı niyyətlərini dəf etmək, düşmən tapdağından azad olunmuş vətənlərində normal həyat və məişətlərini təmin etmək ehtiyacından, yaşamaq uğrunda apardıqları çox çətin, mürəkkəb mübarizədən irəli gəlirdi.

Burada maraqlı bir cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiq olunmuş bütün genotaf küp qəbirlərində, bir qayda olaraq, küpün kənarına yastı bir daş parçası qoyulmuşdur.Heç şübhəsiz ki, bu əhalinin ənənəvi daş inancları ilə bağlı olmuşdur. R.Göyüşov haqlı olaraq yazırdı: “Küp qəbirləri belə bir dini əqidənin məhsulu olmuşdur ki, guya insan torpaqdan yaranmışdır. O, müvəqqəti dünya üçün doğularkən ana bətnində necə yatmışdırsa, daimi dünyaya gedərkən də eyni şəkildə olmalıdır. Beləliklə, küp ana bətninin rəmzi kimi yaradılmışdır” [8, s.27].

Nəticə. Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixçiləri Vətənimizdə milyon illər boyunca davam etmiş ibtidai icma cəmiyyətinin məskunlaşma, nəsil artımı və s. bu kimi proseslərin inkişaf dinamikasını əks etdirən sanballı monoqrafiyalar ərsəyə gətirməklə xalqımızın tarixi demoqrafik həyatını elmi obyektiv müstəvidə təsvir etməyə nail olmuşlar.

Ədəbiyyat:

1. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, Azərnəşr, 1960, 236 s.
2. Bünyadov T. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, Elm, 1969, 185 s.
3. Cəfərov Ə. Azərbaycan qədim insan məskənidir / Azərbaycan abidələri. Bakı, Azərnəşr, 1989, 125 s.
4. Cəfərov Ə. İnsanlığın səhəri. Bakı, Azərnəşr, 1994, 80 s..
5. Cəfərov Ə. Quruçay dərəsində. Bakı, Azərnəşr, 1990, 64 s
6. Əliyev V. Gəmiqaya abidələri. Bakı, Azərnəşr, 1993, 79 s.
7. Əliyev V. Tarixin izləri ilə. Bakı, Gənclik, 1975, 77 s.
8. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azərnəşr, 1993. – 83 s.
9. Həsənov Y. İbtidai icma tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1963, 209 s.
10. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, 256 s.
11. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı, Gənclik, 1973, 71 s.
12. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Bakı, ADMİU, 2019, 230 s.
13. Rzayev N. Əcdadların izi ilə. Bakı, Azərnəşr, 1992, 102 s.
14. Абибуллаев О.А. Археологические раскопки холма Кюльтепе. (Поселение конца неолита — начала железа). Автореф. канд. дисс. (АГУ им. С.М. Кирова). Баку, АН АзССР, 1959, 17 с.
15. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку, Элм, 1984 106 s.